

19. YÜZYILDAN I. DÜNYA SAVAŞINA KADAR KAFKASYA'DA TÜRKLER VE ERMENİLER*

Turks and Armenians in Caucasia from The 19th Century to The First World War

Mehmet Ali ÇAKMAK*

Öz

Geride bıraktığımız son iki asırda Kafkasya, coğrafi konumunun öneminden ve sahip olduğu doğal kaynaklardan dolayı bölgesel ve evrensel ölçekte devletlerin ilgi alanı olmuştur. Bu durum, bahse konu zaman diliminde Kafkasya'da yaşayan halkların, bölge devletlerinden ve sair devletlerden kaynaklı müdahalelere maruz kalmalarına sebep olmuştur. Bu müdahaleler Kafkasya halklarının kendi aralarında da derin sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu sorunlardan birçoğu günümüze kadar devam edegelmiştir. Günümüzde Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olayların tarihi arka planı da geride bıraktığımız son iki asra taalluk etmektedir.

Bu çalışmada, Rusların Güney Kafkasya'da 19. Asırdan itibaren daha etkin ve kalıcı bir şekilde başlattıkları istila hareketine paralel olarak yürütülen kışkırtmalar ve etnik mühendislikler neticesinde, Türklerle Ermeniler arasında artarak devam eden sorunlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkler, Ermeniler, Azerbaycan, Hanlıklar, Tehcir Yasası, Kafkasya İslam Ordusu.*

Abstract

In the last two centuries, the Caucasus has been the area of interest of the states on a regional and universal scale due to the importance of its geographical location and its natural resources. This situation caused the peoples living in the Caucasus to be subjected to interventions originating from the regional states and other states in the said period of time. These interventions caused deep problems among the Caucasian peoples. Many of these problems have persisted until today. The historical background of today's events between Turks and Armenians is also related to the last two centuries we left behind.

In this study, the ongoing problems between Turks and Armenians will be focused on, as a result of the provocations and ethnic engineering carried out in parallel with the invasion movement that the Russians started more effectively and permanently in the South Caucasus since the 19th century.

Keywords: *Turks, Armenians, Azerbaijan, Khanates, Relocation Law, Caucasus Islamic Army.*

Giriş

Güney Kafkasya'da Rus istilası başlamadan önce Türklerle Ermeniler arasında kayda değer bir sorun yaşanmamaktaydı. Ermeniler, bahse konu coğrafyanın doğusunda Azerbaycan Türkleri ve batısında da Anadolu Türklüğü ile iç içe, her türlü inanç ve kültürel özgürlüğüne sahip bir şekilde yaşamaktaydı. Van'da, Muş, Bitlis, Ağrı ve Maraş'ta yaşayan Ermenilerle Karabağ'da, Gence, Nahcivan ve Zengezur'da yaşayan Ermeniler arasında kendi ilişkilerinden kaynaklanan bir sorun yoktu. Ancak Azerbaycan'da daha Safevi hanedanından Şah I. Abbas zamanında Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmak istenmiştir. Karabağ vilayetinin dağlık bölgesinde yaşayan Ermeniler, Safevi idaresinin eyalet terkibi hukukuna tabi olarak hayatlarını kendi meliklerinin idaresinde

* DOI: 10.34189/asyam.4.2.002

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, mcakmak@gazi.edu.tr

Beylerbeyine tabi olarak sürdürüyorlardı. İlk defa XVII. Yüzyılın başında Şah I. Abbas, Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen mücadelede kendisinin yanında yer almaları için bu meliklerin bölgesindeki gücünü artırdı. Bu tasavvurla hareket eden Şah'ın tasarrufuyla Hıristiyan unsurların yaşadığı Karabağ'ın dağlık bölgesi beş hisseye bölündü. Her hisse bir melikin idaresine verildi, melik öldükten sonra vazife oğluna intikal edecek ve diğer oğullar "Bey" unvanına sahip olacaklardı (Hacıyeva 2007, s. 35-36).

Bu olaylardan takriben bir-buçuk asır sonra Kafkasya'da ve İran'da Safevi idaresi yıkılmış, merkezi yönetimi bir Türk boyu mensubu olan Nadir Şah Afşar kontrol altına almayı başarmıştı. Nadir Şah'ın 1747 yılında gerçekleşen ölümü üzerine İran'da merkezi bir idare kurulamayınca Türk beyleri kendi vilayetlerinde hanlık adıyla müstakil teşkilatlar kurmuşlardır. Bunlar Kuzeyde: Karabağ, Şeki, Kuba, Şamahı, Bakü, Gence, Talış, Revan, Nahcivan ve Güneyde de: Tebriz, Serab, Erdebil, Hoy, Urmiye, Karadağ, Merağa, Makü hanlıkları olarak tarihe geçmişlerdir. Aynı döneme ait tarihi kayıtlarda adlarına sultanlık ve mahal-meliklik denilen daha küçük çaplı feodal idari bölgelerin varlığına da rastlıyoruz. Bunlardan; Gebele, Gutgaşen, Ereş, Gazak, Şelaşedil, Salyan ve İlisu Sultanlıkları ile Karabağ'ın dağlık bölgesinde bulunan Verende, Haçın, Gülüstan, Calabert ve Dizak melikliklerini zikretmek mümkündür.

Temelleri Şah Abbas zamanında atılan Karabağ'daki bu Hıristiyan meliklikler, Penah Ali Han tarafından Karabağ Hanlığı kurulduktan sonra hanlığın mülhakatında oluklarından ona tabi olmaları icap ediyordu. Fakat bu meliklikler de başlangıçta İran'da ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak müstakil hareket etmeye başlamışlardı. Karabağ Hanı, onların bu girişimlerine karşı güç kullanarak müdahale edince tabiiyet bildirmek zorunda kaldılar. Bu Hıristiyan Meliklikleri, Penah Han'ın ölümünden sonra oğlu İbrahim Halil Han'ın zamanında tekrar hanlıktan bağımsız hareket etmek istemişler ise de yeni Karabağ Hanı onları tekrar güç kullanarak hanlık mülhakatında tutmaya devam etmiştir. Azerbaycan'da Türklerle Ermeniler arasındaki bu denge, Rus idaresinin olaylara Ermeniler lehine müdahil oldukları zamana kadar Türklerin mutlak üstünlüğü ile devam etmiştir. Çünkü Ermeniler, bölgede yaşayan başka Hıristiyan unsurlar da kendilerine dâhil olmasına rağmen, beşerî ekseriyet oluşturacak bir nüfusa hiçbir zaman sahip olmamışlardır.

Kafkasya ve Azerbaycan üzerine asrın başından beri ince hesapları ve önemli teşebbüsleri olan Rus yönetimi, XVIII. Asrın sonuna doğru yeni bir teşebbüsün beşerî alt yapısını oluşturma uğruna Hıristiyan Ermeni melikleri destekliyor, tabi oldukları Türk hanlığına karşı da alabildiğine kışkırtıyordu. Bu yaklaşımdan destek alan Ermeni ileri gelenleri, 1780 yılında, bölgeden sorumlu Rus General A. Suvorov'a müracaat ederek "hanlık iradesi ile yahut imparatorun izniyle Ermeni milletinden bir lider seçilmesini istemiş, bu sağlanıp Derbent'de, Şamahı'da ve Gence'de ona yardım edildiği takdirde Karabağ'dan ve Sıgnak'tan gelerek onunla birleşen kuvvetlerin sayısı kolaylıkla İrevan ve diğer şehirleri tutmaya yetecektir. Ermeni halkı kendi hükümetinin hâkimiyeti altında olursa askeri kabiliyeti de artar, mesela Türkiye yahut İran devletleri ile bir savaş söz konusu olduğunda 60.000 kadar kuvvet çıkarabilir" demişlerdir. Ermeni milliyetçilerinin etkisi altında kalan Azerbaycan'ın Albanlar'dan kalan yerli Hıristiyanları da kendilerince geçmişteki Hıristiyan Alban krallıklarını arzu ediyorlardı. Bu anlayışla hareket eden Dizak, Calaberd ve Gülüstan melikleri Rus Çarının ve Gürcü Kralının himayesi altında Karabağ'da bir Hıristiyan Krallığı oluşturma ümidiyle Han'a karşı başkaldırdılar (Çakmak 1996, s. 87).

Ermenilerin girişimlerini yakından takip eden İbrahim Halil Han daha önce Dizak kalesini muhasara edip meliki yakalatarak öldürmüştü ve bu olay üzerine diğer melikler de ona itaate mecbur olmuşlardı. Fakat 1783'te Rusların Gürcü Kralıyla yaptıkları ittifakın ardından Kafkasya'ya yerleşmeleri üzerine, Ermeni melikleri Rus komutanlar nezdinde hanlık aleyhine yeni girişimlerde bulunmaya başlayınca, bu girişimlerden haberi yokmuş gibi davranan İbrahim Halil Han onları bir bahaneyle yanına çağırarak ve hepsini tutuklatarak Şuşa Kalesi'ne hapsedirmiştir (Mustafazade 2010, s. 148-149). Ayrıca Gürcü-Rus ittifakı, Revan hanlığında da Rusya yanlısı bir temayülün doğmasına sebep olmuştu. Nitekim Hüseyin Ali Han, Osmanlı Devleti tarafından diğer Azerbaycan hanlarıyla birlikte kendisine de ihsan buyrulan hediyeleri kabul etmekten çekiniyor ve sadakat konusunda da isteksiz davranıyordu (B.O.A., Hatt-ı Hümayun, nr.860).

Çarlık Rusya'sı karşısında Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi, Kafkasya üzerinde sahip olduğu gücü ve prestiji yitirmesine sebep oldu. Diğer Azerbaycan hanlarıyla birlikte Karabağ Hanı İbrahim Halil Han da bu dengenin bozulmasının doğurduğu tehlikenin farkındaydı. Osmanlı yönetimi asrın sonuna doğru durumu dengeleme adına Çar ordularına karşı başlattığı 1787-1792 savaşlarını da kaybetti. Bu savaşların başlangıcında Osmanlı Padişahının elçisi zengin hediyelerle Azerbaycan ve Kafkasya Hanlarını ziyaret ederek Rus kuvvetlerine karşı onları yanına almaya çalışmış fakat bu beklentisi gerçekleşmemiştir. Yeni Osmanlı padişahı 1789 yılında; Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlarına elçi göndererek, Osmanlı kuvvetleri Anapa üzerine yürürken, onlardan da Kızlar Kalesi üzerine yürümelerini istemiş, fakat hanlar bu teklifi kabul etmemişler, Anapa üzerine giden Battal Paşa komutasındaki kuvvetler de yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır (B.O.A., Cevdet Askeriye, nr.12110).

Kafkasya'nın Anadolu coğrafyasında yaşayan Osmanlı Ermenileri, 18. Asır itibarıyla Osmanlı tebaası olarak hayatlarını, öteden beri sahip olageldikleri hayat standartları içinde sürdürüyorlardı. Her ne kadar Rus idaresi sonraki yıllarda, 1774 tarihli Kaynarca Antlaşması'nın 7. ve 14. Maddeleriyle (Gencer 1991, s. 225) kendilerine verilen izni istismar ederek Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların koruyuculuğuna soyunsa da Osmanlı tebaası Ermeniler devlete bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.

19. Yüzyılda Kafkasya'da Türk-Ermeni İlişkileri

18. Asrın sonunda ve 19. Asrın başında Osmanlı Devleti'nin ve İran'daki Kaçar idaresinin Kafkasya'da Rusları durdurma adına bütün girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hal böyle olunca Azerbaycan Türk hanlıklarının Rus kuvvetlerini kendi güçleriyle durdurmalarına imkân ve ihtimal kalmamıştı. Nihayet 1805 yılından itibaren Rus kuvvetleri Kuzey Azerbaycan'ı tamamen işgal ettiler. Rusları durdurmak üzere İran'ı idare eden Kaçar hanedanı üyelerinin idaresindeki ordular başarılı olamayınca 1813 yılında Gülüstan Antlaşması'nı imzalayarak, Aras sınır olmak üzere Kuzey Azerbaycan'ı Rus işgaline terk ederek geri çekilmiştir. Bu yenilgiyi ve Kafkasya'dan çekilmeyi hazmedemeyen İran kuvvetleri 1826 yılında yeni bir taarruz daha başlatmış, fakat Rus kuvvetleri karşısında bir başarısızlığa daha uğrayarak 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nı imzalayarak Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları topraklarını da Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır.

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ni 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşmasıyla çıkararak ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla durumu teyit ettiren Rusya, İran'ı da Gülüstan ve Türkmençay Antlaşmalarıyla çıkarmayı başarmıştır. Bu antlaşmalarla bölgede mutlak surette kontrolü sağlayan Rus idaresi, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı İrevan, Karabağ, Gence ve Nahçıvan arazilerine İran'dan ve Anadolu'dan gelen Ermenileri yerleştirmeye başladı. Öyle ki; Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra (21 Mart 1828) Çar Nikola: «İran'la varılan antlaşmaya göre İran yönetiminden Rus idaresine intikal eden Ordubad, İrevan ve Nahçıvan hanlıkları arazisini **Ermeni Vilayeti** ilan ediyor ve buraları kendi topraklarımıza katıyoruz.» ifadesini içeren bir beyanname imzaladı (Attar 2005, s. 2). Vilayet kurulduğunda, buradaki nüfusun %74'ünü hala Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. Dolayısıyla, 1801 yılından beri Rusya, Güney Kafkasya'da bulunan Gürcü prensliklerini ve Azerbaycan hanlıklarını hâkimiyeti altına alarak tüm bölgede siyasî ve askerî hâkimiyetini kurduğunda, Ermenilere yönelik daha ihtimamlı bir politika takip ediyordu. Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'dan göç ettirdiği Ermeniler sayesinde İrevan ve çevresinde olduğu gibi, Karabağ'da da Ermeni nüfusunu olabildiğince artırmıştır. Karabağ'ın başkenti konumundaki Şuşa'da Ermeni nüfusunun oranı 1823 yılında %27,5 iken, 1832 yılında %44,9 olmuştur. Karabağ bölgesinin tamamında ise Ermeni nüfusu, bölge nüfusunun %31,6'sına ulaşmıştır (Hasanlı 2010, s. 144).

Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi gereği istila sırasında Ruslarla iş tutan İran haini Ermenilerin, Rusların himayesinde Rus istilasına uğrayan Azerbaycan topraklarına göç etmesine, İran hükümeti antlaşma gereği razı olmak zorunda kalmıştır. Rus generali Paskeviç'in, İran'da kalan Ermenileri Nahçıvan, Karabağ ve İrevan'a göçürmek üzere görevlendirdiği Albay Lazarev (Ermeni kökenliydi), derhal çalışmalara koyulmuştur. Bu konuda Paskeviç'ten işini kolaylaştıracak yetki ve maddi destek talebinde bulunmuş ve bu talepleri yerine getirilince Ermeni nüfus transferi işi daha da hız kazanmıştır. Göçmen Ermeniler, Lazarev'in himayesinde geldikleri Türk topraklarında bir sığıntı gibi değil sanki bu toprakların sahipleriymiş gibi muamele gördüler. Maruz kaldıkları bu vahim

haksızlık karşısında hiçbir güce sahip olmayan Azerbaycan Türkleri İran ve Osmanlı topraklarına iltica etmek zorunda kaldılar.

Türkmençay Anlaşması, İran ve Rusya'nın topraklarında yaşayan halkların bir yıl içinde istedikleri yere göç etmesine imkân tanıyan bir hüküm içermekteydi. Azerbaycan'ın İrevan, Karabağ, Gence ve Nahçıvan gibi bölgelerinde nüfus yapısını Ermeniler lehine bozmağa çalışan Rusya gerek İran gerekse Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmaların ilgili hükmünü, bu bağlamda bir fırsat olarak değerlendirdi. Yapılan anlaşma hükümlerine dayanarak İran ve Osmanlı devletlerinin tebaası olan Ermenileri, Kafkasya'ya göçe teşvik etti. Teşvik doğrultusunda bölgeye göç eden Ermeniler, 1828 yılında yürürlüğe konulan bir kanunla 20 yıl vergiden muaf tutuluyordu. Ayrıca kamu arazileri göç eden bu Ermenilere tahsis edildi; Müslüman nüfusun elindeki özel araziler de satın alındı. Karabağ'ın dağlık kesimindeki yerli "Müslüman" nüfus ise Ermenilerle iş birliği yapılarak uygulanan ağır baskılar sonucu zorla diğer bölgelere göç ettirildi. Rusya, söz konusu iskân politikalarını uygulama ve organize etmede, göç olayına kutsal bir hava katan Ermeni Ruhban sınıfından büyük destek aldı (Dedeyev 2008, s. 20).

Dini konuda Rus Çarlığı'nın işini, Gregoryen Eçmiyazin Kilisesi Katogigosluğu oldukça kolaylaştırıyordu. 19. Yüzyıldan itibaren güç dengesinin açık bir şekilde Rusya'dan yana değiştiğini gören Ermeni din adamları, Kafkasya coğrafyasında geleceklerini Rusya'ya yakın durmakta görmeye başlamışlardı. Bu konuda Eçmiyazin Kilisesi din adamları, buldukları coğrafyada Rusların etkinliğinin giderek artması üzerine, Ermeniler adına Rusya'dan yana tavır alma hususunda ön almaktan çekinmemişlerdir. Asrın son çeyreğinden itibaren Rusya'nın bölgenin tamamında gücünü göstermesi üzerine İstanbul Ermeni patrikleri de Rusya ve İngiltere hükümetleri ile temas kurarak kazanımlar elde etme yollarını aramaya başlamışlardır.

Çarlık Rusya'sının Ermenileri Kafkasya'ya toplama politikasının bir neticesi olan göç işlemi sadece İran'dan değil, Osmanlı Devleti'nden de yapılmıştır. Rus yönetimi, daha önce İran'la yaptığı Türkmençay Antlaşmasında olduğu gibi, 1829 yılında Osmanlı idaresine imzalattığı Edirne Antlaşması'na Hıristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebilmeleriyle ilgili madde koydurmuştu. Osmanlı Devleti bu maddenin sıkıntısını daha sonra 1853–1856 ve 1877–1878 Osmanlı– Rus savaşlarında hissetti. Rusya, bu savaşlarda Doğu Anadolu bölgesine yönelik yürüttüğü işgal işlerinde Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine daha rahat kışkırtma fırsatı bulmuştu (Baykara 2003, s. 405).

Rus hükümetinden gördükleri himayeden cesaretlenen Ermeniler Azerbaycan topraklarında bir "Ermeni vatanı" kurma çabası içine girdiler. Onları Türklere karşı olabildiğince himaye eden Rus idarecileri bağımsız Ermenistan yaklaşımına daima mesafeli siyaset izlemişlerdir. Ancak Ermeniler asrın sonuna doğru bu topraklarda Ermeni vatanı oluşturma konusundaki tasavvurlarını, 1890 yılında Taşnaksutyun teşkilatını kurarak yeni bir boyuta taşımışlardı. Hedefe ulaşmak için teşkilat etrafında örgütlenerek silahlı çeteler oluşturan Ermenilerin karşısında Azerbaycan Türkünün hemen hiçbir savunma kabiliyeti oluşturma imkânı yoktu. Ayrıca asrın son çeyreğinde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını Osmanlı Devleti kaybetmiş ve Rus idaresinin cesaretlendirdiği Osmanlı Ermenileri de devlete karşı isyanlar başlatmıştı.

Kafkasya'nın Osmanlı coğrafyasında yaşayan Anadolu Ermenileri üzerinde Rus istihbarat elemanları ve dış destekli Ermeni din adamları (Mıgırdıç Harimyan, Nerses Varjabedian) tarafından gerçekleştirilen kışkırtmalar daha 1860'lı yıllardan itibaren etkisini göstermeye başlamıştı. 1862'de Zeytun'da ve 1863 yılında da Van'da isyan niteliğindeki Ermeni hareketlenmeleri başlamıştı. Doğu Anadolu Ermenileri 1870'li ve 1880'li yıllarda Van, Bitlis, Muş ve Erzurum gibi şehir merkezlerinde birçok cemiyet kurarak teşkilatlanmaya başladılar. Osmanlı Devleti, 1877-1878 savaşında Rusya'ya yenilince Doğu Anadolu ve Balkanlarda da ciddi anlamda mevzi ve güç kaybına uğradı, şartları çok ağır olan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı.

Patrik Nerses, bazı Ermeni ileri gelenleri ile Ayastefanos (Yeşilköy)'ta devam eden barış görüşmeleri sırasında bizzat Rus murahhas heyeti başkanı, Çar'ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermeniler ile ilgili bir madde koydurmaya muvaffak oldular. 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ve gayet ağır hükümler taşıyan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde "Ermenistan" diye ifade edilen siyasi coğrafyanın bir karşılığı yoktu.

Ama kastedilen topraklar Anadolu'nun doğusundaki topraklardı ve ilgili maddede Osmanlı yönetiminden buralarda Ermeniler lehine düzenlemeler yapılması isteniyordu (Karal C. 8, 1983, s. 129-131). Ancak bu antlaşma yürürlüğe girmeyecekti. Çünkü Rusya, Ortadoğu'daki devletlerarası dengeyi bozmuş, bu durum da Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını takip eden İngiltere'nin hoşuna gitmemiş idi. Meseleye İngiliz hükümetinin gösterdiği duyarlılık üzerine aynı patrik, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e yolladığı 13 Nisan 1878 tarihli mektubunda: "Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamaları artık imkânsızdır. Eşitliği, adaleti ve vicdan özgürlüğünü ancak bir Hristiyan yönetimi sağlayabilir" şeklindeki düşüncelerini bildiriyordu (Kurat, 1968, s. 187 vd.).

Anadolu topraklarında Ermeniler üzerinden strateji geliştirmeye çalışan Rusya'nın Kafkasya ve Anadolu'yu "*Balkanlaştırarak*" Mezopotamya'ya ve Basra Körfezi'ne inmeye çalışması İngiliz idaresini oldukça işkillendirmişti. Harekete geçen İngiliz hükümeti öncelikle Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya gibi Avrupa devletlerini de yanına alarak Ayestefanos antlaşmasını geçersiz ilan etti. Ardından uyguladığı diplomatik baskıyla Rus idaresini masa başına yeniden oturtturarak Ayestefanos antlaşmasını 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin antlaşmasıyla değiştirmeyi başarmıştır. İngiliz hükümeti de yenilenen antlaşmanın 61. Maddesiyle Osmanlı idaresinden Ermeniler için ıslahat yapılmasını istemiştir (Gencer 1992, C. 5, s. 516-517). Bu müdahalesiyle İngiliz yönetimi, Ermenilerle ilgili Osmanlı toprakları üzerinde tasarruf keyfiyetini Rusya'nın tekeline bırakmayacağını göstermiştir. Ayrıca Ermenilere, Osmanlı toprakları üzerinde onlar için bir uygulama yapılacak ise bunun ancak İngiliz hükümeti oluruyula mümkün ola bileceğini ihsas etmiştir. Osmanlı Ermenileri Rus idaresinin yanında İngiliz yönetiminin desteğine de mazhar olmaktan dolayı daha da cesaretlenerek 1880'li yıllardan itibaren Van, Bitlis, Muş, Erzurum ve Ağrı vilayetleri ağırlıklı olmak üzere yaşadıkları her yerde örgütlenmeye ve fırsat buldukça da isyan teşebbüslerinde bulunmaya başlamışlardır. Bu isyan girişimleri, kurdukları cemiyetlerin örgütlenmesiyle ve Anadolu dışındaki Ermeni örgütlerinin (Hınçak ve Taşnak Örgütleri) destekleriyle gerçekleştiriliyordu. Sultan II. Abdülhamit yönetimi, devlet aleyhine gelişen bu olayları takip etmek ve gerekli tedbirleri zamanında almak üzere hafiye teşkilatının mesaisini Ermeniler üzerine teksif etmiş, ayrıca doğu vilayetlerinde gerçekleşmesi muhtemel Ermeni kalkışmalarını önlemek amacıyla da Hamidiye Alaylarını oluşturmuştu (Eraslan 1997, C. 15, s. 462-464).

20. Yüzyılın Başında Kafkasya'da Türk Ermeni İlişkileri

Ermeniler 19. Yüzyılın sonunda ve 20. Yüzyılın başında Kafkasya'nın doğusunda Azerbaycan Türkleriyle, batısında da Anadolu Türkleriyle mücadeleye başlamışlardı. Bu mücadelede koordinasyonu kurdukları örgütler ve Ermeni kilisesi marifetiyle sağlıyorlardı. Anadolu cephesinde Van, Erzurum, Siirt ve diğer şehirlerde gerçekleştirdikleri kalkışma hareketleriyle batılı devletlerin dikkatini Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaştırarak, Berlin Antlaşması'nın öngördüğü ıslahatları yaptırtmayı planlıyorlardı. Nitekim devlete vergi vermek istemeyen Ermenilerin Sason'da başlattıkları isyan (Ağustos 1894), Osmanlı yerel idaresi tarafından güç kullanılarak bastırılınca olaylar Rus ve Avrupa basınında "*Ermeni Kıtali*" olarak yankı buldu. Bu olayların ardından; Ermeni talepleri doğrultusunda İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleri Osmanlı yönetimine 11 Mayıs 1895'te bir muhtıra vererek Berlin Antlaşmasına göre yapılması gereken ıslahatların yerine getirilmesini istediler. Bab-ı Ali, yurt genelindeki ve özellikle Doğu Anadolu'daki Ermeni olaylarını gerekçe göstererek bahse konu ıslahat muhtirasını reddetti. Olayları çığırından çıkararak devleti daha da zor durumda bırakmayı planlayan Ermeni silahlı unsurları olayları başkent İstanbul'a taşımışlardı. Mesela silahlı bir grup Ermeni ihtilalci unsurunun 1896 yılında Bab-ı Ali'yi basma teşebbüsü ve yine Taşnak komitesinin tertiplediği Osmanlı Bankası baskını bu meyanda İstanbul'da Ermeni komitecilerinin gerçekleştirdiği silahlı eylemlerdendir (Tansel 1991, C. 1, s. 106-107).

Anadolu cephesinde gerçekleştirmeye çalıştıkları eylemlerin devlet eliyle bastırılması yeni bir asra girerken Ermenileri amaçlarına ulaşma konusunda sabırsızlandırıyordu. Zira onlar bağımsız Ermenistan hayali konusunda kendi tasavvurlarında bir hayli mesafe almışlardı ama hayal bir türlü gerçekleşmiyordu. Ermeni komitacıları tasavvurlarının önünde en büyük engel olarak gördükleri ve "*Kızıl Sultan*" olarak niteledikleri Sultan II. Abdülhamit'i katlederek ortadan kaldırmaya karar verdiler. Bu maksatla derin bir hazırlık içine girdiler. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Padişah'ın arabasına zaman ayarlı bombayı yerleştirmeyi de başardılar. Ermeni komitecilerinin bu suikast planı,

21 Temmuz 1905 günü Padişah'ın Şeyh'ul İslam ile yapacağı planlı görüşmenin ardından arabasına bindiği sırada, araca yerleştirilen zaman ayarlı bombanın infilakıyla gerçekleştirilmiş olacaktı. Plan son anına kadar başarılı bir şekilde işlemiştir ama Padişah'ın Şeyhu'l İslam ile görüşmesi kararlaştırıldıktan biraz uzun sürünce zaman ayarlı patlayıcı, Padişah araca binmeden patlamış, 26 kişinin ölümüne ve 58 kişinin de yaralanmasına sebep olmuştu (Gürün 1985, s. 167).

Bu menfur olaydan sonra Osmanlı Ermenileri daha ağır bir takibat altına alınmışlardı. Bu ağır kabahat ve sıkı takibattan dolayı eylemlerine ara vermek zorunda kaldılar. Kısa bir süre sonra 23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin mimarı olan İttihatçılarla Ermeniler arasında görece bir yakınlaşma başlamıştı. İşledikleri suçlardan dolayı vaktiyle sürgün edilen Ermenilerin geri dönüşüne izin veriliyor, hatta onların düzenledikleri organizasyonlara İttihatçı yöneticilerden katılan dahi oluyordu. Böyle bir ortamda bir yandan Hınçak Komitesi Başkanı bir toplantıda "... Bundan sonra faaliyet-i ihtilaliyeye son vererek bütün güçlerimizle memlekete hizmet edeceğiz ..." şeklinde sözler sarf ederken diğer yandan Taşnak Komitesi başkanlarından biri de "... Meşrutiyet-i Osmaniyeyi muhafaza, anasır-ı Osmaniyeye'nin hüsn-i imtizacını temin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile teşrik-i mesai içinde olunacaktır. ..." diyordu (Birand 1983, s. 42).

Ermenilerin, meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçılarla yürüttükleri teşrik-i mesaide samimi olmadıklarını sonraki fiilleri ortaya koydu. Zira onlar okullarında ve kendi toplulukları içinde meşrutiyetin sağladığı hürriyet ortamını ayrılıkçı hareketleri için sonuna kadar istismar etmekten geri durmadılar. Hatta 14 Nisan 1909'da Adana'da başlattıkları kalkışma pek çok masum insanın canından olmasına sebep oldu. Ayrıca Taşnakların 1910 yılında Kopenhag'da ve 1913 yılında da Köstence'de yaptıkları toplantılarda alınan kararların hepsi Osmanlı Ermenilerinin bağımsız Ermenistan'a kavuşmaları için yürütülecek çalışmaları kapsıyordu. Oysa meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı idaresinde etkin olan İttihatçı yöneticiler, Ermenilerin yanlış hareketlerine rağmen Doğu Anadolu'da Ermeniler için istenen ıslahatları da uygulama düşüncesindeydiler. Bu maksatla hükümet yetkilileri batılı devletlerin oluşturduğu müfettiş heyetleriyle, yapılacak ıslahata dair mukaveleyi 6 Şubat 1914'te imzalamıştı. Bu mukaveleye göre Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetlerinin müfettişliğine Hollandalı Westernenk, Van, Bitlis, Elâzığ ve Diyarbakır illeri genel müfettişliğine İsveçli Hoff getiriliyordu. Bu müfettişlere dörder yüz lira maaş bağlanması kararlaştırılmış, geniş yetkiler tanımlanmış ve ikametgâh bile ayarlanmıştı. Neyse ki Haziran 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine yapılan planlama uygulamaya geçememiştir.

Kafkasya'nın Anadolu cihetinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar ana hatlarıyla Türk Ermeni ilişkileri bu minval üzere cereyan etmişti. Kafkasya'nın Azerbaycan cihetinde ise Ermeniler, işgalci Rus ordusunun himayesinde Türklere karşı daha fütursuz bir şekilde hareket ettiler. Zira 19. Yüzyıl boyunca Rus idaresi marifetiyle İran'dan ve Osmanlı ülkesinden Azerbaycan şehirlerinden İrevan, Karabağ ve Nahçıvan'a göçürülen Ermenilerin sayısı bir milyonu geçmişti. Rus istilasında olan bu Azerbaycan şehirlerinin arazisinden göçmen Ermenilere namütenahi topraklar tahsis edilmiş, Türklere işgalci zalimin bu adaletsiz uygulamasına boyun eğmek zorunda kalmıştı. Öyle ki Ermeniler, Kafkasya'nın mezkûr Azerbaycan arazisinde zaman zaman adaletle idarecilik icra etmeye çalışan Rus Genel valilerine karşı cephe almaktan geri durmadıkları görülür. 1896'da Çar tarafından Kafkasya Genel Valisi olarak tayin olunan Grigori Golitsin, Ermenilerin nüfuslarına göre (%50-90) memuriyetlerde oransız bir şekilde istihdam edilmelerini makul seviyelere çekmeye çalışmış, 1903'te Ermeni Gregoryen kilisesinin mülküne Rusya Devleti adına el koymuştu. Buna mukabil Türklerin Şarki Rus adlı gazetesini çıkarmasına 1904'te izin vermişti. Bu uygulamalarından dolayı o da Ermeni terörünün hedefi olmuş, düzenlenen suikast girişiminden yaralı olarak kurtulmuş, bu olay üzerine ayrıldığı Kafkasya'ya bir daha dönmemiştir. Çar idaresi Golitsin ayrıldıktan sonra Kafkasya'ya bir süre Genel Vali atamamış, Rus yönetimi adına işler Bakü Valisi Mixail Nakaşidze tarafından yürütülmüştür. Nakaşidze de şimdiye kadar Rus idaresi tarafından Ermenilere tanınan ayrıcalıkların beşerî ve idari dengeyi bozduğunu görerek Golitsin gibi bunu dengelemeye çalışmıştı. Fakat bu dengelemeyi kısa bir sürede sağlamak mümkün değildi. Zira Ermeniler Ruslarla yakın ilişkileri sayesinde Azerbaycan'da özellikle de Bakü'de önemli derecede iktisadi ve siyasi güç elde etmişlerdi. Mesela Ermeniler, 1872 petrol imtiyazları ihalesinde Türklere 10 kat daha fazla hisseye sahip olmuşlardı. 1900 yılı itibarıyla Bakü Guberniyası'ndaki 115 endüstri firmasının %29'una Ermeniler

sahipken, Türkler bunun ancak %18'inin sahibiydiler. Çalışma hayatında da vasıf gerektiren işlerin %25'i Ermenilerin elindeyken Türkler ve diğer İslam unsurları %70 oranında vasıfsız işlerde çalışmak zorunda bırakılmışlardı (Swietochowki 1988, s. 67).

Rusya'da gerçekleşen 1905 İnkılabı Azerbaycan'da Türk-Ermeni mücadelelerinin yeniden alevlenmesine sebep oldu. Bakü'de bir Türk'ün 6 Şubat 1905'te Taşnaklar tarafından katledilmesi üzerine başlayan olaylar, önce dalga dalga Bakü şehrinin bütün semtlerine ve daha sonra da bütün Azerbaycan şehirlerine yayıldı. Şubat ayının 6'sı ile 9'u arasında üç gün devam eden olaylarda yalnız Bakü'de bin civarında insan ölmüştü (Ordubadi 2007, s. 12-14). Bu olayların başladığı dönemde şehrin valisi olan Mixail Nakaşidze, Bakü ölçeğindeki olayları önlemek ve zarara uğrayanların zararını karşılamak üzere şehir dumasından bir heyet oluşturmuş, işin içine din adamları da katılarak çalışmalara başlanmıştı. Ancak Ermeniler adına olaylara Taşnak ve Hınçak örgütlerinin müdahil olması üzerine katliamlar Azerbaycan'ın pek çok yerine yayılmıştı. Mesela 11 Mayıs itibarıyla Ermeniler Nahçıvan'ı ateşe vermişlerdi. Mixail Nakaşidze de Bakü'de uygulamaya çalıştığı Türklerle Ermeniler arasında Türkler aleyhine oluşan dengesizliği giderme çabaları yüzünden Ermeni terörünün hedefi olmuştu. Olayları Bakü şehri sınırları dışına taşırmadan önlemeye çalışan Nakaşidze, tam da Nahçıvan'da yeni hadiselerin başladığı gün bir Taşnaksütyun üyesi olan Dro Kanayan tarafından düzenlenen bir suikast sonucu 11 Mayıs 1905'te yaşamını yitirmiştir.

Kafkasya'da Rus idaresinin 19. Asrın başından beri devam edegelmekte olan Ermeni yanlısı tutumunun Türkler aleyhine tamamen bozulan dengesi, 20. asrın başında Golitsin ve Nakaşidze gibi idareciler tarafından dengelenmek istenmiş ise de bu mümkün olmamıştır. Zira 1905 yılında Bakü'de Türklerle Ermeniler arasında olayların başladığı tarihte Vorondsov-Daşkov, Rus idaresi tarafında Kafkasya Genel Valiliği görevine tayin edilmişti. Onun göreve gelmesinden hemen sonra Mayıs 1905'ten itibaren Rus askerlerine, Türklere karşı "vur emri" verilmişti. Rusların Türklere karşı bu tavır değişikliği Vorondsov'un tercihiydi. Bu tavrını da Çar'a gönderdiği bilgilendirme raporunda şöyle ifade ediyordu: "*Macesteleri biliyorlar ki, Kafkasya'da Türklerle ilişkilerimizin tarihi boyunca, Büyük Petro döneminden bu yana Rus siyaseti savaşlarda yanımızda yer alan Ermenilere karşı dostane tutum takınmaktan yana olmuştur. Osmanlı Ermenilerinin savunulması konusunda da tavır almalıyız. Özellikle böyle bir zamanda askeri müdahalemize kolaylıkla sahne olabilecek bölgelerde yaşayan halkların bize olan dostça duygularını köreltmektense zinde tutmalıyız. ...*" Vorondsov, Kafkasya'da Ermeniler lehine tavrını açıkça ortaya koyarak düşüncesinin gereğini uygulamaya da koydu. Ağustos ayında, daha önce 1903 yılında Rus devleti adına mallarına el konan Ermeni kilisesinin mallarını onlara iade etti. Tiflis olaylarında Türkleri tamamen baskılamak üzere paramiliter milislere silah dağıtacak kadar düşmanca tavır almıştı. Rusların Ermenilerden yana olan tavrı herkesçe biliniyordu ama yine de Genel Vali Vorondsov-Daşkov'un hiçbir ölçü gözetmeyen tutumu Başbakan P. A. Stolipin tarafından kınanmak durumunda kalmıştı (Swietochowki 1988, s. 71-72).

Nahçıvan'daki olaylar sonraki aylarda da devam etmiş, 26 Kasım gecesi şehir halkı için adeta felaket gecesi olmuştu. Ermenilerle iş birliği eden Kazaklar Müslüman pazarını talan ettikten sonra yakmışlar, ayın 30'unda da şehri ateşe vermişlerdi. Rus idaresi adına İrevan Guberniyası yöneticisi Paskeviç, Nahçıvan'a gelerek şehir halkına yardım sözü verdiği halde hiçbir tedbir almadan İrevan'a geri dönmüştür. Bunun üzerine Türk ahali var gücüyle Ermeni çetelerine hücum ederek onları şehirden kovmayı başardılar. 1905 Mayısının sonunda da İrevan'da kanlı olaylar yaşanmış, tepeden tırnağa modern silahlarla mücehhez Taşnak Ermeni müfrezelerine karşı şehrin Türk halkı siperler oluşturarak karşı koymağa çalışmıştır. Bunun üzerine Gence şehrine yönelen silahlı Taşnak çeteleri 20'den fazla yerleşim yerini talan etmiştir. Aynı yılın Eylül ayında ise Taşnak silahlı teröristleri Cebrayıl, Karyakın, Veyselli ve sair yerleşim yerlerine saldırarak pek çok cana ve mala zarar vermişlerdi (Bağırova 2017, s. 52-55).

Azerbaycan Türkleri, Taşnak Cemiyeti çatısı altında örgütlenerek silahlanmış Ermeni militanları karşısında, Rus idaresinin kendilerini koruma hususundaki isteksizliklerini görerek bu militanlara karşı daha derli toplu mücadele edebilmek için teşkilatlanma gereği duydular. 1905 yılı Şubat'ında başlayarak bütün ülkeye yayılan olaylar karşısında yıl boyunca koordinesiz bir şekilde birbirinden kopuk olarak verilen mücadeleler istenilen başarılı neticeleri vermiyordu. Bunun üzerine 1905 Sonbaharında yerel siyasi önderlerden Şafi Rüstem Bekov, İsmail Ziyadhanov, Nesib Yusufbekov, Halil Kesmenmedov gibi isimler Gence şehrinde bir araya gelerek Difâi adlı teşkilatı

kurdular. Ahmet Ağayev onlara Bakü'den katılmıştı. Bu teşkilatın kurulması ile birlikte Gence şehri Azerbaycan milli hareketinin merkezi oldu ve bu özelliğini sonraki yıllarda da korudu (Swietochowki 1988, s. 72).

Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olayların büyümesi üzerine 1906 yılının 20 Şubat'ında Çar idaresinin Kafkasya Genel valisi Vorontsov-Daşkov Tiflis'te bir konferans düzenleyerek Türklerle Ermenileri barıştırma girişiminde bulundu. Türk delegasyonu olayların müsebbibinin Ermeniler olduğunu ve Çar idaresinin bölge yöneticilerinin olanlara göz yumduğunu ifade ettiler. Ermeni temsilciler Türkleri suçlamamakla birlikte uğradıkları maddi zararın ödenmesi talebinde bulunurken, onlarda olanlardan birinci derecede Çar idarecilerini sorumlu tutmuşlardır. Ayrıca Ermeni temsilci A. Hotisov'un, Ermenilerin güven içinde olmaları bakımından Taşnaksutyun teşkilatına müracaat etmeleri maksada uygundur sözleri üzerine Azerbaycan temsilcisi Adil Han Ziyadhanov, "Taşnaklar silah bırakmaz ise Müslümanlarda kendi silahlı kuvvetlerini oluşturacaktır" şeklindeki cevabı Kafkasya'da sonraki yıllarda yaşanacak olan olayların habercisi gibiydi. Bu barış görüşmelerine rağmen 1906 yılının kış ve bahar aylarında Şuşa ve Karabağ'ın tamamında kanlı olaylar yaşandı ve bu olaylar yılsonuna kadar kanlı bir şekilde devam etti. Karabağ Türk-İslam halkı silahlı Taşnak çeteleri karşısında savunmasız kaldı ve ağır kayıplar verdiler (Bağirova 2017, s. 55).

Sonuç

Türklerle Ermeniler arasında asırlarca devam eden birlikte yaşama kültürü, 19. Asırdan itibaren bozulma sürecine girmiştir. Bu süreci etkileyen en önemli sebebi daha ziyade dış dinamikler oluşturmuştur. Çar Petro'dan itibaren Rus Çarlığının izlediği sıcak denizlere inme politikası sürece etki eden dinamiklerin başında yer almıştır. Zira Çar Petro'dan itibaren Rus çarları bu hedefi gerçekleştirmek üzere politikalar oluşturmuşlardır. Sıcak denizlere kısa yoldan ulaşmak isteyen Ruslar, batıda Osmanlı topraklarından Balkanlar ve Boğazlar üzerine, doğuda da Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu toprakları üzerine stratejik çalışmalar başlatmışlardır. Rus stratejisine göre, her iki cihette kendine yakın beşerî unsurlarla temasa geçerek onları kendi tarafına celp etme politikası izlenmesi gerekiyordu. İş başına gelen Rus idarecileri bu politik strateji doğrultusunda Balkanlarda "Panславizm" politikası izleyerek Slav kökenli toplumları kendi yanına çekmeyi büyük oranda başarmıştır. Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da da Rus politik stratejisinin çağrısına Ermeniler gönüllü olarak payanda olmaya razı olmuşlardır. Doğal olarak hem Balkanlardaki Bulgar, Sırp ve Rumların hem de Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin Rusya'dan yana tavır almasında etken olan en önemli faktör bu milletlerin bağımsız devletlerini kurma arzusuydu. Rusya ise onlar üzerinden Boğazlara hâkim olmayı ve Basra Körfezi'ne inmeyi planlıyordu. Rus yönetimi 19. Asrın başından itibaren Kafkasya'da işgalci gücünü kullanarak Ermeniler lehine Azerbaycan topraklarında ciddi tasarruflarda bulunmuştur. Asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Ermenilerini de kendi yanına çekerek onlardan kendi amaçları doğrultusunda azami derecede yararlanma yoluna gitmiştir.

Rus Çarlığının Akdeniz'e inme girişimlerinden endişe duyan İngiliz hükümeti, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra, o zamana kadar varlığını muhafaza etme siyaseti izlediği Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürecektaki takati kalmadığını görerek bu politikadan vaz geçmiştir. Yıkılacağını düşündüğü Osmanlı Devleti'ni kendisi parçalamak üzere planlar yapmaya başlamıştır. Bu yaklaşımdan hareket eden İngiliz yönetimi de çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki milletler üzerinden politika üretmeye başlamıştır. Bu bağlamda İngiliz hükümetinin ilgi alanına giren milletlerden biri de Ermeniler olmuştur. Türklerle Osmanlı Ermenileri arasında asrın ikinci yarısında başlayan olaylarda İngilizler de rol oynamaya başlamışlardır. Dolayısıyla iki millet arasındaki kavgada arabulucu hiç olmamış ama sürece Ermenilerden yana tavır alan yeni destekçiler eklenmiştir. Bu süreç Birinci Dünya Savaşı öncesinde daha ziyade Ermeniler tarafından gerçekleştirilen şehir isyanları şeklinde tezahür ederken, savaş yıllarında itibaren isyancı silahlı çeteler marifetiyle katliamlara dönüşmüştür. Ermeniler bu cinayetleri, Bolşevik ihtilaline rağmen hem Azerbaycan Türklerine karşı hem de Anadolu Türklerine karşı işlemişlerdir. Rus ve İngiliz hükümetleri, savaşta yenilgiyi kabul etmek zorunda kalan Türklerin yaşadıkları zayıflıktan faydalanarak Kafkasya'da öz Azerbaycan topraklarını Ermenilere peşkeş çekerken, Mondros Mütarekesi ile Osmanlı idaresine dayatılmaya çalışılan Vilâyet-i Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Sivas) ile oluşturulacak sözde bağımsız Ermenistan'ı çok arzu etmişlerdir. Fakat Türk milletinin ortaya koyduğu istiklal mücadelesi karşısında başarılı olamamışlardır.

Kaynaklar

- ATTAR, Aygün, (2005). **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara.
- BAĞIROVA, İrade, (2017). “1905-1906’ncı Yıllarda Bakı, Nahçıvan ve Karabağ’da Azerbaycanlılara Karşı Kütleli Kırgınlar”, **20. Asırda Türk-Müselman Halklarına Karşı Soykırımları 4. Beynel Halk İلمي Konferansın Materyalları**, Lenkeran.
- BAYKARA, Tuncer, (2003). “Rusların Doğu Anadolu’da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi”, **8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Ankara.
- BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 860.
- BOA, Cevdet Askeriye, nr. 12110.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, (1996). **Hanlık Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)**, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DEDEYEV, Bilal, (2008). “Dağlık Karabağ Sorununun Tarihi Arka Planına Bakış”, **Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz** (Edit: O. Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü.
- BİRAND, Mehmet Ali, (1983). **Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi Tesavir ve Vesaik** (Bu çalışma Osmanlıca olarak belirtilen orijinal adıyla yazılmış, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak da yayımlandığı göz önünde bulundurulur Mehmet Ali Birand tarafında günümüz Türkçesiyle “**Dört Lisanda Ermeni Terörü**” adıyla kitaplaştırılmıştır), Ant Kartpostal, İstanbul.
- ERASLAN, Cezmi, (1997). “Hamidiye Alayları”, **TDVİA**, C. 15, İstanbul.
- GENCER, Ali İhsan, (1991). “Ayestefanos Antlaşması”, **TDVİA**, C. 4, İstanbul.
- GENCER, Ali İhsan, (1992). “Berlin Antlaşması”, **TDVİA**, C. 5, İstanbul.
- GÜRÜN, Kamran, (1985). **Ermeni Dosyası**, TTK Yayını, Ankara.
- HACIYEVA, Zemfira, (2007). **Karabağ Hanlığı**, Bakı.
- HASANLI, Cemil, (2010). “Karabah: Poisk İstoriçeskoy Pravdi”, **Kavkaz i Globalizatsiya**, Tom 4, Vıpusk 3-4, god:
- KARAL, Enver Ziya, (1983). **Osmanlı Tarihi**, C. 8, TTK Yayını, Ankara.
- KURAT, Yuluğ Tekin, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, AÜ Basımevi, Ankara.
- MUSTAFAZADE, Tofiq, (2010). **Karabağ Hanlığı**, Bakı.
- ORDUBADİ, Mehmet Sait, (2007). **Kanlı Yıllar (1905-1906’ncı Yıllarda Kafkas’ta Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi)**, Qafqaz, Bakı.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, (1988). **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920**, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- TANSEL, Selahattin, (1991). **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C. I, MEB Yayını, İstanbul.

